

تحقیق و نگارش: موسی مجیدی

تاریخچه مختصر کتابخانه در جهان و ایران

۱. تاریخچه کتابخانه در جهان

زمان پیدایش کتابخانه‌ها

زمان دقیق پیدایش کتابخانه نیز مانند چگونگی پیدایش زبان و خط همچنان ناشناخته مانده است. لیکن در مورد کتابخانه می‌توان گفت که پیدایش آن به زمان پیش از آغاز عصر تاریخ، یعنی عصری که نگهداری سوابق نوشته شده مورد توجه انسان قرار گرفته، مربوط می‌شود. روی هم بر اساس بررسیها و تحقیقات باستان‌شناسان می‌دانیم که روزگاران کتابخانه‌های خیلی قدیمی در بعضی جاها وجود داشته‌اند و بر همین اساس پی می‌بریم که نخستین کتابخانه‌های معتبر چه وقت و کجا به وجود آمده‌اند.^۱

چون انسان بر سر نوشت خود به نگهداری مکاتبات و خاطرات و طرز تفکر خود علاقه‌مند است، می‌توان گفت که احتمالاً نگهداری مکاتبات و ثبت وضبط نوشته‌ها، با آغاز پیدایش خط و نوشتن و به وجود آمدن سند و کتاب همزمان بوده است.

برای آنکه تاریخچه کتابخانه مورد بحث قرار گیرد، بد نیست که به تعریف اختصاری آن نیز پرداخته شود.

تعریف کتابخانه:

تعریف به معنای قدیمی آن: مجموعه‌ای بوده است از مواد نوشته‌دار (مانند گل، چرم، پوست پاپیروس و انواع کاغذ و...) که برای استفاده یک فرد یا افرادی آشنا با آن نوشته‌ها در مکانی مرتب شده بوده است. این تعریف آرشیه‌های مذهبی و دولتی قدیمی را نیز شامل می‌شود. وجه تمایز دقیق کتابخانه و آرشیه نسبتاً تازگی دارد.^۲

دکتر محمد معین در تعریف کتابخانه چنین می‌آورد:

«کتابخانه (یا) خانه کتاب، جای نگهداری کتاب اعم از آنکه اتاق مانند و جای

مسقفی باشد، یا سحلی که در آن کتابها را فراهم آورند و با نظم و ترتیب خاص در قفسه‌ها

بچینند.»^۳

1 - Johnson Elmer. D. History of Libraries in the Western World

۲- جانسون، المر. د. ... ص ۷

۳. معین، محمد. فرهنگ فارسی. جلد ۳. ص (۲۹۰۰-۲۹۰۱)

و دهخدا ضمن نقل قول از محمد معین تعریف دیگری به آن می‌افزاید:

«جایی که در آن کتابهای خطی و چاپی را آرند و بانظم و ترتیب معینی قرار دهند»^۴.

تعریف جدید: در زمان ماکتابخانه به مجموعه‌ای از اطلاعات علمی، فلسفی اجتماعی

فرهنگی، و... گفته می‌شود که پس از رده‌بندی و ایجاد نظم خاص علمی به کمک و راهنمایی کتابداران مورد بهره‌برداری استفاده کنندگان قرار گیرد. این اطلاعات به صورت موادی نظیر کاغذ نوار، فیلم، میکروفیلم، میکروفیش و غیره گردآوری می‌شود که معمولاً قابل حمل بوده و با دوام نیز هستند.

انواع کتابخانه‌های عهد کهن و ویژگی آنها

بررسیها و تحقیقات محققان و دانشمندان در مورد بازمانده‌های مجموعه‌ها و کتابخانه‌های کشورهای و ملل مختلف در زمانهای کهن نظیر بابلی‌ها، آشوری‌ها، یونانی‌ها، رومی‌ها و مصری‌ها نشان می‌دهد که انواع مجموعه‌ها و محتوای آنها به شرح زیر بوده است:

۱- مجموعه‌های وابسته به معبد‌ها، مسجد‌ها، کلیساها و سایر مؤسسات

و ساختمان‌های مذهبی:

محتویات این مجموعه‌ها را نوشته‌هایی نظیر کتاب مقدس، قرآن، ترانه‌ها و سرودها و تشریفات و عبادات مذهبی، داستانها و افسانه‌هایی در زمینه خلقت و خدایان و بعداً تفسیرهای اولیای امور مذهبی تشکیل می‌داده‌اند. کتب مقدس بیشتر روی چرم، مس، برنج و گل پخته نوشته می‌شده‌اند تا روی پاپیروس و پوست.^۵

کشیشان، پیشوایان مذهبی و گاهی نیز پادشاهان و کتابداران و اشخاص معدود و برجسته با سواد، تنها کسانی بودند که از این قبیل مجموعه‌ها بهره می‌گرفته‌اند و کتابداران آنها نیز کشیش بوده‌اند. از این قبیل مجموعه‌ها در مصر، فلسطین، بابل، یونان، و روم وجود داشته است.^۶

۲- مجموعه‌ها یا آرشیوهای دولتی و سلطنتی: این مجموعه‌ها در واقع آرشیو مانند

بوده و مواد مربوطه به دریافت مالیاتها و باجهای دولتی، خلاصه مذاکرات، قوانین و تصویبنامه‌ها، موافقت نامه‌ها، پیمان نامه‌ها و تفاهات بین فرمانروایان کشورهای مختلف، یا فرمانروایان یک کشور با امار خود، گزارشها و مکاتبات در زمینه مبارزات و عملیات جنگی و نظامی، شجره‌نامه‌های حکمرانان و تاریخ سلسله‌های پادشاهی و غیره را در بر می‌گرفته‌اند. مواد این قبیل آرشیوها

۴. دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه (ک-کاخ هشت بهشت). ص ۳۴۱.

۵. جانسون، المر. د. ۶. از یادداشت‌های مختلف

از لوحهای گلی، پاپیروس و طومارهای پوستی، حتی به صورت قطعات باریک مس یا بشقابهای مفرغی موجود بوده‌اند.^۷

۳- مجموعه‌ها یا آرشیوهای تجاری و صنفی: این مجموعه‌ها سوابق مربوط به دارایی و ثروت، صورت‌حسابها، خرید و فروشها، گزارشهای رسیده از نمایندگان و کارگزاران، اتفاقات نظامی مؤثر بر تجارت، بلایای طبیعی، قواعد و اصول مربوط به محصولات و غیره را شامل می‌شده است. این چنین مجموعه‌ها در مراکز بزرگ تجارتی مصر، فینیقیه و بابل و پیشتر از آن اسکندریه، آتن و روم وجود داشته است.^۸

۴- مجموعه‌های خانوادگی: این کتابخانه‌ها که در واقع کتابخانه‌های خصوصی و شخصی به معنای امروزی بودند، به خانواده‌های ثروتمند و اشرافی تعلق داشتند. متون سواد اغلب مسایل مربوط به مالکیت و دارایی، وراثت، وصایا، اسناد، صورت موجودی گله‌ها یا صورت برده‌های بعضی از قدیمیترین خانواده‌ها، شجره‌نامه‌ها و نسب‌خانواده‌ها، صورت‌جهیزیه‌ها، پیمان نامه‌های ازدواج و مکاتبات و غیره را در بر می‌گرفتند.^۹

این قبیل کتابخانه‌ها یا آرشیوها به تدریج با افزودن مواد و اطلاعات ادبی، طبیعی اجتماعی و سایر اطلاعات علمی گسترش بیشتری پیدا کردند و به صورت کتابخانه به معنای درست آن درآمدند. به طوری که در مصر و بابل در سالهای قبل از ۳۰۰۰ پیش از میلاد، کتابخانه‌های منظمی وجود داشته است.^{۱۰}

کتابخانه‌های بین‌النهرین

سومریها که سابقه تمدن درخشان‌شان به سال ۳۵۰۰ پیش از میلاد برمی‌گردد، از همان ابتدا انواع کتابخانه‌ها را داشته‌اند و از شهرهای عمده آنها که مرکز کتاب و کتابخانه بوده‌اند، می‌توان از نیپور^{۱۱} و اور^{۱۲} نام برد.

در مورد ویژگی کتابخانه‌های آسوریها می‌توان بزرگی، نظم در چیده‌شدن مواد، داشتن نوعی فهرست نویسی اولیه، نظم برحسب موضوعی و مورد بهره‌برداری همگان بودن را ذکر کرد. سارگون دوم^{۱۳} در خورساپاد^{۱۴} یک کاخ مخصوص کتابخانه برپا داشت و به توسعه آن همت گماشت.

۸. همان جا، ص ۱۰

۷. جانسون، المر، ده، ص ۹

۱۰. همان جا، ص ۲۱

۹. همان جا، ص ۱۱

11 - Nippur

12 - Ur

13 - Sargon II

14 - Khorsabad

آشور بانیهال^{۱۵} در کاخ خود واقع در نینوا^{۱۶} با متجاوزان... لوح کتابخانه با عظمتی به کمک دانشمندان آن عصر برپا داشت. نقل می‌کنند که او از نابو^{۱۷} خدای نوشتاری آسوری خواست که وی را در برپاداشتن کتابخانه، دعا و یاری کند. این کتابخانه مورد بهره‌برداری دانشمندان زیادی بوده است. در واقع بسیاری از نویسندگان و دانشمندان برای تنظیم کتابها، برای تألیف و ویرا ستاری هزاران ستون گردآوری شده کتابخانه اش استخدام شده بودند. در این کتابخانه‌ها بهره‌گیری از کاخها و ساختمانهای متعدد، یک نوع تقسیم‌بندی موضوعی مخصوص آن زمان در چیدن و ذخیره کردن کتابها رعایت شده بود.^{۱۸}

آشور بانیهال از این نظر که کتابهای کتابخانه اش را، از بخشهای مختلف دنیای آن زمان گردآوری کرده است، به خود می‌بالد و ضمن سپاس از عنایت خدایش نابو می‌گوید:

«من این لوحها را گردآوری کرده‌ام، من از آنها نسخه برداری کرده‌ام. من آنها را با نام خود نشان کرده‌ام، من آنها را در کاخ خود به ودیعه گذاشته‌ام».^{۱۹}

معلوم می‌شود که وی مجموعه‌ها را کنترل و سانسور نیز کرده است. یکی از نویسندگان کتابدارش گفته است:

«آنچه را که مورد موافقت شاه باشد جا خواهم داد و آنچه را که شاه با آن موافق نباشد از کتابخانه برخواهم داشت».^{۲۰}

یکی دیگر از کتابخانه‌های بزرگ معروف، کتابخانه واقع در لاگاش^{۲۱} بوده که در بالای فرات (در سوریه کنونی)، در بخش ماری^{۲۲} قرار داشته است. این کتابخانه از حدود ۳۰۰۰ لوح تشکیل می‌شده است و صورت آرشیو دولتی را داشته است. آثار کتابخانه‌های متعدد دولتی و معبدی و خصوصی (ویژه افراد ثروتمند) نیز در حفاریها به دست آمده است.^{۲۳}

هیتیتها: از تمدنهای دیگر این ناحیه، تمدن هیتیتها بود که بازمانده‌هایی از کتابخانه‌ها و آرشیوهای متعدد در شهرهای هیتیتها به ویژه در پایتختشان در بغازکوی^{۲۴} پیدا شده است. از این دست می‌توان از هوری‌ها^{۲۵} نام برد که از مردم غیر سامی بودند و سهمی در تأسیس کتابخانه داشته‌اند.^{۲۶}

15 - Assurbanipal

16 - Nineveh

17 - Nabu

۱۸ . جانسون ، المر. د ، ص ۱۶ - ۲۵ .

۱۹ . همان جا ، ص ۲۵ . همان جا .

21 - Lagash

22 - Mari

۲۳ . همان جا ، ص ۲۶ - ۲۴ .

24 - Boghaz kevi

25 - Hurrians

۲۶ . همان جا ص ۳۰ - ۲۹ .

کتابخانه‌های مصری

وجود زبان هیروگلیف از ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد در مصر و ساختن پاپیروس وسیلهٔ مصریها، تأسیس کتابخانه‌ها در آن سرزمین را آسان‌تر کرد.

مصر به دلیل موقعیت و وضعیت جغرافیائی، علاقه‌مندی مردم آن به ثبت و ضبط سوابق و نیز به دلیل تغییرناپذیری فرهنگش در سالیان دراز، از زمانهای دور مهد تمدن بوده است و از سرزمین‌هایی است که کتابخانه‌های کهن، فراوان داشته است. کتابهای کتابخانه‌های مصر، بیشتر در زمینهٔ مذهب، افسون و جادو، فلسفه، کیمیاگری، پزشکی، داستانهای فولکوریک و سوادآرشیوی بوده است.

معبد در مصر باستان نقش بزرگی در زندگی روزمره و فرهنگ و مذهب مردم آن داشته است. معبد مرکز ذخیرهٔ خوراک، محل ستایش خدا، مرکز فرهنگ و محل کتابخانه بوده است. در داخل معبد، بهترین کاخها و مقدسترین آنها به کتابخانه اختصاص داده شده بود.

در سالهای ۴۰۰ تا ۱۲۰ پیش از میلاد مسیح، رومیها و یونانیها مصر را فتح کردند و گزارش دادند که انواع کتابخانه‌ها را در آنجا دیده‌اند. نویسندگانی مانند هرودت مورخ مشهور، افلاطون، فیلسوف بزرگ و پلوتارک و دیگران به مصر رفتند. ضمن کسب اطلاعاتی، از روش و کیفیت کتابخانه‌های آن سرزمین بهره‌گرفتند.^{۲۷}

باستان‌شناسان، محلهایی به شرح زیر را که کتابخانه بوده‌اند در مصر کشف کرده‌اند:

۱. تل العمارنه^{۲۸}: این کتابخانه که قدمت آن به ۱۵۰۰ پیش از میلاد می‌رسد، آرشیو سلطنتی بوده و در کاخ سلطنتی فرعون قرار داشته است.

۲. رامسیوم^{۲۹}: این کتابخانه محل مقبرهٔ رامسس بوده و یکی از اتاقهای آن به کتابخانه اختصاص داده شده بود.

۳. معبد ادفو^{۳۰}: در سال ۳۰۰ پیش از میلاد، مصر به تصرف یونانیها درآمد. یونانی‌ها معبد ادفو را به سبک مصری ساختند. در یکی از اتاقهای این معبد ۳۴ صندوقچه و جعبهٔ مخصوص کتاب قرار داشته و فهرست کتابها و مشخصات آنها را روی دیوار اتاق کنده بودند، که خود نمونه‌ای از فهرست نویسی و کتابشناسی آن زمان است.

کتابخانه‌های یونانی

تاریخچه کتابخانه در یونان از سده ششم پیش از میلاد با عصر کلاسیک آغاز می‌شود. به احتمال زیاد افلاطون و ارسطو و دیگر دانشمندان معاصر آنها، برای مطالعه و کسب اطلاعات و نگاشتن تألیفات خود حتماً از کتابخانه شخصی خود و کتابخانه دیگران بهره گرفته‌اند. ادبیات بدون موجود، وجود انواع کتابخانه‌ها را در یونان قدیم محرز می‌دارد. کتابخانه‌های قابل ذکر عبارت بوده‌اند از:

۱. کتابخانه پیسیستراتس^{۳۱}

۲. کتابخانه پوری پیدز^{۳۲} (۴۰۶ - ۴۸۰ پیش از میلاد). متعلق به شاعر و نمایشنامه‌نویس.

۳. کتابخانه لارنسیس^{۳۳} آتن

۴. کتابخانه دموستنس^{۳۴}: (۳۲۲-۳۸۴ پیش از میلاد).

۵. کتابخانه کلیپرچس^{۳۵}: (حدود ۳۶۴ پیش از میلاد).

۶. کتابخانه اسکندریه: مشهورترین و کهن‌ترین کتابخانه‌های یونان. در واقع نه در یونان، بلکه در مصر (در اسکندریه) قرار داشته است. که پتولمی‌ها^{۳۶} جانشینان اسکندر آن را گسترش و توسعه بیشتری بخشیدند. برجستگی و اهمیت کتابخانه اسکندریه در این است که تعدادی از چهره‌های درخشان آن زمان به‌عنوان کتابدار در آن به خدمت و فعالیت پرداخته‌اند. این کتابخانه تعداد بسیار زیادی طومار داشته که اگر نه همه، بیشترین ادبیات موجود آن عصر را در برمی‌گرفته است. این کتابخانه که دارای بخشها و ساختمانهای مختلف بوده و قرن‌ها دوام داشته است. بارها مورد هجوم و آتش سوزی قرار گرفته که گمان می‌رود آخرین آن سال ۶۴۰ میلادی باشد.^{۳۷}

31_ Pisistratus

32_ Euripedes

33_ Larensis

34_ Demosthenes

35_ Clearchus

36_ Ptolemies

۳۷. با استفاده از یادداشت‌های متفرقه.

۷. کتابخانه فیلا دلفس^{۳۸} دومین کتابخانه بزرگ در سراپیوم^{۳۹} یا معبد سراپیس

تأسیس شد.

۸. کتابخانه پرگاموم^{۴۰} احتمالاً آتالس^{۴۱} اول و دوم پادشاهان پرگام بنیانگذاران

این کتابخانه بوده‌اند. این کتابخانه که در غرب ترکیه امروز قرار داشته پس از کتابخانه اسکندریه دومین و بزرگترین کتابخانه بود.

کتابخانه‌های روم

در سال ۳۰ پیش از میلاد با آغاز امپراتوری بزرگ، روم از آسیای صغیر تا انگلستان توسعه یافت. به همین دلیل نخستین کتابخانه‌های با عظمت روم کهن را غنایمی تشکیل داده بود که از جنگ یونان و ملل آسیای صغیر به دست آورده بودند. این کتابخانه‌ها به فرماندهان نظامی رومی مانند پولس آنیلیس^{۴۲} (شکست دهنده شاه مقدونی به سال ۱۶۵ پ م)، کورنلیوس سولا^{۴۳} (۸۶ پ م) فاتح آتن فوستوس^{۴۴} و لوکولوس^{۴۵} تعلق داشت. این امر یعنی غارت کردن کتابخانه‌های ملل دیگر و آوردن آن به روم و نیز ایجاد کتابخانه‌های خصوصی در آخرین سده پیش از میلاد، برای فرمانروایان و بزرگان روم، رسم معمول و عادی شده بود.^{۴۶} با آغاز امپراتوری آگوستس^{۴۷} مالکیت و اداره کتابخانه‌های بزرگ در انحصار امپراتوران قرار گرفت. که از آن جمله می‌توان از هاردین^{۴۸} و گوردین^{۴۹} نام برد. سیمرو^{۵۰} و آتیکس^{۵۱} از صاحبان کتابخانه و کتابداران به نام بودند. سیمرو حدود سال ۵۶ پیش از میلاد به دوستش آتیکس نوشت:

«به یاد داشته باش که کتابخانه‌ات رابه کسی وعده ندهی. به علاوه، قید تحصیلات (گرد آورنده) که خیال یافتن آن راداری بزنی، زیرا که من همه اندوخته‌های ناچیزم

38_ Philadelphus

39_ Serapeum

40_ Pergamum,

41_ Attales

42_ Paulus Aenilius

43_ Cornelius Sulla

44_ Faustus

45_ Lucullus

۴۶ . جانسون ، المر . د ، ص ۶۸

47_ Auguetus

48_ Hardian

49_ Gordian

50_ Cicero

51_ Attixus

راگرد می‌آورم تا منبع و ممری برای روزگار پیریم باشد. اگر پیروز شدم از کراموس^{۵۲} دارا تر خواهم بود و صاحبان املاک و سرغزاران را حقیرتر از خود خواهم شمرد^{۵۳}. گذشته از فرمانروایان و پادشاهان که تعداد طومارها در کتابخانه‌های آنان به هزاران می‌رسید، دانشمندان و شاعران نیز کتابخانه‌های عمده‌ای داشته‌اند. سنکا^{۵۴} از اینکه کتابها وسیلهٔ افراد غیر دانشمند خریداری می‌شود اظهار تأسف و دلسوزی می‌کند و می‌پرسد:

«کسی که در طول عمرش گهگاه و به سختی عنوانهای نوشته شده یا کتابی را مرور می‌کند، چه سود از اینکه کتابها و کتابخانه‌های بی‌شماری را در اختیار بگیرد. بهتر آنکه این قبیل افراد به مطالعهٔ آثار چند مؤلف بپردازند و خود را در انبوه آثار مؤلفان متعدد سرگردان نکنند.»

مؤلف دیگری به نام لوکتان مقاله‌ای نوشت تحت عنوان «کتاب‌گردآورنده نادان» و

پرسید:

«چه انتظار دارید از کتابهایی که آن‌ها را بازمی‌کنید. تا کرده و پیچیده‌اید، چسبانده‌اید، آرایششان داده‌اید، به زعفران و روغن سرد اندوده‌اید، به اشتباه جلدهایی روی آنها گرفته‌اید، قبه و گیره برای آنها ساخته‌اید، مگر نه این است که دارید به مقدار زیادی از جنبه‌های بهره‌دهی و سودرسانی آنها مردم را محروم می‌کنید؟»^{۵۵}

در شهرهایی مانند رم، تیمبور^{۵۶}، میلان، کومو، اوستیا در داخل روم، و در کشورهای دیگر کتابخانه‌های با عظمتی موجود بودند. و نیز کتابخانه‌های باشکوهی در مراکز مذهبی و معبدی مانند معبد هرکولس^{۵۷} تأسیس شده بود. در دوره‌های بعد با روبه زوال گذاشتن رونق کتابخانه‌های ثروتمندان و امپراتوران،

52_ Crassus

۵۳- همان‌جا، ص ۷۴

54_ Seneca

۵۵- همان‌جا، ص ۷۴.

56_ Tibur

57_ Hercules

شکوه و جلال کتابخانه‌های مسیحی آغاز می‌شود. چرا که مسیحیان آن زمان به نگهداری و انتشار ادبیات کتاب مقدسشان نیازمند بودند. از این رو به بهره‌گیری از کتابخانه‌های قدیمی و برپاداشتن کتابخانه‌های جدید پرداختند. طرح کتابخانه‌های با عظمت روم که در کنار یا انتهای خیابانهای مشجر ساخته می‌شدند، چه در دوره عظمت امپراتوران و چه در دوره مذهب‌یون یکسان بوده است. شواهد اسر نشان می‌دهد که در روم باستان کتابخانه‌ها به روی عده زیادی برای بهره‌گیری باز بوده، و گردش کتاب نیز مسأله‌ای بوده است. چنانکه حفاری‌ها نشان می‌دهند، در میان نامه‌های سیسرو و پلینی این چنین آمده است.

«هیچ کتابی بیرون برده نخواهد شد، زیرا که برای اجرای این اسر سوگند خورده‌ایم. آن (کتابخانه) از نخستین ساعت تا شش گشوده خواهد بود.»^{۵۸}

کتابداران روم باستان، اغلب از میان بزرگان تحصیل کرده و با فرهنگ، و از میان زندانیان افراد یونانی و اهالی آسیای صغیر بوده‌اند.

از ویژگیهای کتابخانه روم باستان اینکه، کتابها تا حدودی بر اساس موضوعات عمومی مرتب شده بود. همه آثار مؤلف ظاهراً یکجا و تحت موضوع جامع و اختصاصی نگهداری می‌شد. فهرست نویسیهای قفسه‌ای بر اساس نظم و ترتیب طومارها، و فهرست نویسیهای کتابشناسی بر حسب نام مؤلف، با آوردن عناوین سطور نخست مقداری از آثار، گاهی اوقات با آوردن اطلاعاتی از زندگی نامه مؤلف تنظیم شده بودند.^{۵۹}

پشتیبانی یا مخالفت بعضی از امپراتوران با مذهب مسیح و اختلافات مذهبی دیگر، از جمله برخورد مسلمانان و مسیحیان و به وجود آمدن شرایط سانسورهای سخت و شدید، موجب نابودی همیشگی بسیاری از کتابخانه‌ها و کتابهای کلاسیک ارزشمند شد. همزمان با پایان گرفتن عصر درخشان کتابخانه‌های کلاسیک روم، کتابخانه‌های قابل توجهی در دنیای غرب (فرانسه اسپانیا و انگلستان) و شرق در حال به وجود آمدن و شکل گرفتن بود.^{۶۰}

کتابخانه‌های معبدی و کایسایی

با سقوط حکومت روم، در بیشتر نواحی اروپای غربی کیفیت کتاب و کتابخانه‌ها روبه انحطاط گذاشت و در عین حال فرهنگ عمومی از هر نظر روبه زوال رفت. اختلافات مذهبی موجود بین گروهها و ملل مختلف و هجوم آنها به یکدیگر، به عنوان گسترش مذهب و حمله بربرها به

۵۸. همان جا، ص ۸۰. ۵۹. همان جا، ص ۸۳-۸۲.

۶۰. همان جا، ص ۸۴-۸۳.

نقاط مختلف اروپا و مراکز تمدن، سبب ویرانی و سوزانده شدن بسیاری از کتابها و کتابخانه‌ها و آثار ارزشمند عصر کهن شد. افزایش ناامنی و نابسامانی موجب رواج رهبانیت گردید، به طوری که تعداد زیادی از راهبان و قدیسان، گوشه نشینی و دور بودن از مراکز تجمع را ترجیح دادند. این افراد و همچنین پیشوایان پرهیزگامذهبی خود را به نقاط امن و ساکت کشاندند و آنجاها به تأسیس کتابخانه‌ها و نگهداری کتابها و مجموعه‌های گرد آوری شده پرداختند.

از مشهورترین این قبیل افراد یکی کاسیودورس^{۶۱} بود که در و یواریوم^{۶۲} صومعه و کتابخانه ارزشمندی تأسیس کرد و دیگری بندیکت^{۶۳} (۴۳۰-۴۸۰) بود که در صومعه مونت کاسینو^{۶۴} به تأسیس و رواج کتابخانه پرداخت. راهبان و قدیسان متعدد دیگری به پیروی از آنها به رونق کتاب و کتابخانه همت گماشتند. آنان راهبان و گروههای متعددی را به کشورهای آلمان، فرانسه و انگلستان اعزام داشتند. این افراد صومعه‌ها و همزمان با آن کتابخانه‌های متناسبی را در این کشورها تأسیس کردند. در همه دستوالعملهای صادره، صومعه به عنوان مرکز دانش پذیرفته شده بود. آن زمان همه دست در کاران در این گفته هم‌رأی بودند که «صومعه بدون کتابخانه مانند دژی است که دیواری نداشته باشد». سالیان دراز صومعه‌ها و کلیساها، همچنان مراکز کتابخانه‌ها بودند.

از سده نهم به بعد کلیساها و کتابخانه‌ها به خاطر پیشامدهای ناگوار آسیب فراوانی دیدند و از آن به بعد نیز همواره فراز و نشیب‌هایی داشته‌اند. باید گفت که کتابخانه‌های صومعه و کلیسائی بیشتر کتابهای مذهبی و خطی را دربر می‌گرفته‌اند. در این ادوار فهرست‌نویسی و رده‌بندی و تقسیم موضوعی کتابها و مسأله اسانت‌دادن کتاب، به‌طور گسترده معمول شده بود. اواخر سده هیجده مصادف با انحطاط کامل کتابخانه‌های صومعه‌ای بود. نقش عمده صومعه‌ها در این بود که توانسته بودند با تأسیس کتابخانه‌های متعدد، قرن‌ها عشق به دانش را از جهاتی در دل انسانها زنده نگاه دارند.^{۶۵}

اشاره‌ای به کتابخانه‌های قلمرو اسلامی

در آغاز پیشروی اسلام در ممالک مختلف، بعضی از فرماندهان متعصب، مخالف

61_ Cassiodorus

62_ Vivarium

63_ St Benedict

64_ Monte Cassino

کتابهای غیر عربی بودند و کتابخانه‌ها را از بین می بردند. از آنجا که علم و کتاب و کتابخانه در اسلام همواره مقام والایی داشته پس از گذشت سالها و ایجاد رابطه با مردم سرزمینهای متصرف شده، مسلمانان به توسعه کتابخانه‌های متعدد اسلامی همت گماشتند که بعضی از آنها از شهرت جهانی برخوردار شدند. در اوج تمدن اسلام معمولا در مسجدهای جامع یک کتابخانه تأسیس می کردند و دانشمندان کتابهای خود را بر مساجد جامع وقف می نمودند.

کهنترین کتابخانه قلمرو اسلامی، به خالد بن یزیدین معاویه منسوب است که برای استفاده عموم باز بوده است. کتابخانه دارالحکمه یا بیت‌الحکمه از کتابخانه‌های معروف دوره مأسون بوده است.^{۶۶} نوشته اند که هارون الرشید کتابهای بسیاری از شهرهای روم شرقی را به این کتابخانه آورد. دستور داد دارالترجمه‌ای در آن ایجاد شود و در آن کتابهای سریانی و یونانی و هندی به عربی ترجمه شود.

در بغداد کتابخانه شاپورین اردشیر قرار داشت که با هجوم طغرل سلجوقی بسیاری از کتابهای آن از بین رفت. مستنصریه یکی دیگر از کتابخانه‌های مشهور و معتبر بغداد بوده است. در قاهره کتابخانه بزرگی وسیله ملوک فاطمی ایجاد شده بود. در اندلس و مصر و شام کتابخانه‌های قابل توجه و عمومی وجود داشت، تعداد کتابخانه خزانه‌الحکمه در اندلس را حدود چهارصد هزار نوشته اند. العزیز بالله کتابخانه‌ای در قاهره ایجاد کرد که تعداد کتاب آن را بیش از یکصد هزار جلد نوشته اند. این کتابخانه به دست صلاح‌الدین ایوبی از بین رفت.

کتابخانه طرابلس شام یکی دیگر از کتابخانه‌های معتبر بوده که وسیله اروپائیان سوزانیده شد.^{۶۷} صرف‌نظر از کتابخانه‌های بزرگ و معروف، بسیاری از دانشمندان و فقهای اسلامی و شهرها و مدارس، کتابخانه‌های اختصاصی خود را داشته‌اند. اغلب کتابخانه‌های اسلامی به آسانی در دسترس استفاده کننده قرار می گرفت. کم نیستند علمایی که روزهای آخر عمر، کتابخانه خود را وقف عموم کرده‌اند. کتابخانه‌های بزرگ به تناسب تأسیسات خود یک مدیر یا صاحب، یک یا چند خازن (کتابدار)، یک نساخ و یک فراش داشته و افراد دانشمند و مطلع کتابدار یا گرداننده کتابخانه بوده‌اند.

دگرگونی

تا حدود . . . سال پیش از این، روزها و هفته‌ها طول می کشید تا یک نسخه از کتابی تهیه و آماده شود. به همین دلیل تهیه و تولید کتاب و تأسیس کتابخانه نیز در هر حال به کندی پیش می رفت.

۶۶ . افشار، ایرج. کتابخانه‌های ایران و مقدمه‌ای درباره کتابخانه‌های قدیم، ص ۵

۶۷ . همان جا، ص ۶.

به وجود آمدن رنسانس در اروپا، کتاب و کتابخانه را از انحصار کلیسا و پیشوایان مذهبی و پادشاهان بیرون آورد. نویسندگان و دانشمندان و محققان و هنرمندان متعدد، بدون واهمه از تکفیر مذهبیون به خلق آثار ارزنده در زمینه های گوناگون علوم و فنون پرداختند. اختراع چاپ برگزین و انقلابیترین اثر در تکثیر نوشته ها و کتاب ها و نتیجتاً در تأسیس کتابخانه ها به جا گذاشت. با بهبود وضع چاپ تعداد کتابها و اسناد چاپ و تولید شده در مدت کمی به نحو اعجاز انگیزی روبه فزونی گذاشت.

چون توده مردم، در اغلب زمینه های علمی و اجتماعی آزادی عمل روز افزون به دست می آوردند، به سرعت به تأسیس دهها و صدها کتابخانه در نقاط مختلف اروپا همت گماشتند. از آن زمان تا کنون تأسیس و افزایش کتابخانه در همه نقاط جهان سیر صعودی پیموده است. از اوایل قرن بیستم در اثر بیداری هرچه بیشتر ملل جهان، و با به وقوع پیوستن انقلابهای متعدد در کشورهای مختلف، توده های زحمتکش و ملل قاره های آسیا و افریقا و آمریکای لاتین یکی پس از دیگری حکومت های ستمکار را سرنگون می سازند و سرنوشت خود را به دست می گیرند و به این واقعیت پی می برند که تنها در سایه باسواد شدن مردم و گسترش انتشار کتاب و تأسیس کتابخانه های متعدد، قادر خواهند بود بر انواع استعمارها و استثمارهای سیاسی و فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی، چه داخلی و چه خارجی چیره شوند. به همین دلیل هم می بینیم که امر تأسیس کتابخانه به مسأله ای اساسی روز بدل گشته و آمار و ارقام مربوط به تعداد کتاب و نشریه و کتابخانه در هر کشور الگوی درجه اولی برای سنجش میزان پیشرفت تمدن و فرهنگ آن کشور به شمار می رود.

کتابخانه های زمان ما

در اواخر سده نوزدهم و اوایل سده بیستم تحولات و دگرگونیهای چشمگیر و شگفت انگیزی در کمیت و کیفیت کتابداری و تأسیس کتابخانه ها به وجود آمد. نظر دانشمندان و اندیشمندان بیشتری به امر کتابداری معطوف گشت. در کار رده بندی و فهرست نویسی کوششهای قابل توجهی به عمل آمد. رده بندی دهدهی ملویل دیوئی^{۶۸}، رده بندی رانگاناتان^{۶۹} به نام کولون^{۷۰}، رده بندی پلیس^{۷۱}، رده بندی کاتر^{۷۲}، رده بندی یو.دی.سی^{۷۳}، رده بندی ال.سی.سی^{۷۴}

- 68_ Dewey Decimal Classification   69_ Ranganatan   70_ Colon
 71_ Bliss Classification   72_ Cutter Classification
 73_ Universal Decimal Classification
 74_ Library of Congress Classification (L. C C)

رده‌بندی بب، ب. کا ۷۰ و دیگر رده‌بندی‌ها در نقاط مختلف جهان شکل و نوع رده‌بندی اسناد و کتب در کتابخانه‌ها را به صورت علمی و منطقی و منظم در آورد. با بهره‌گیری از این رده‌بندی‌ها می‌توان میلیون‌ها کتاب و نشریه ادواری و میکروفیش و میکروفیلم و دیگر اسناد را به آسانی در کتابخانه‌ها قرار داد و در مواقع لزوم به آسانی به آنها دسترسی پیدا کرد. بر اثر افزون بودن دامنه تولید کتاب عده‌ای از دانشمندان، عصر ما را «انفجار اطلاعات» یا «انفجارات انتشارات» نام نهاده‌اند. بی‌وجود این نوع رده‌بندی‌ها و کتابداران تحصیل کرده و ابزار مدرن به هیچ وجه ممکن نیست کتابهای بی‌شماری را در کتابخانه‌های بزرگ جای داد و در موقع لازم به سرعت و دقت بیشتری به کتاب مورد نظر دسترسی پیدا کرد. هم‌اکنون کتابخانه‌های مختلفی با نامها و هدفهای مشخصی در کشورهای جهان به وجود آمده‌اند که از آن جمله‌اند: کتابخانه‌های آموزشگاهی، کتابخانه‌های دانشگاهی، کتابخانه‌های ملی، کتابخانه‌های اختصاصی، کتابخانه‌های کودکان، کتابخانه‌های سیار و غیره ...

در کشورهای اروپا، ایالت متحده آمریکا، اتحاد جماهیر شوروی و دیگر کشورها علاوه بر ایجاد هزاران کتابخانه در انواع مختلف، کتابخانه‌ها و مراکز اسناد و واحدی را به نامهای متفاوت به وجود آورده‌اند، و همه امر مربوط به کتابخانه را در آن متمرکز کرده‌اند. از جمله این قبیل کتابخانه‌های معروف چند کتابخانه زیر را می‌توان نام برد: کتابخانه ملی انگلستان (لندن)، کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)، کتابخانه کنگره در ایالات متحده (واشنگتن) کتابخانه ملی آلمان فدرال (بن)، کتابخانه لنین در اتحاد جماهیر شوروی (مسکو)، و ... در هر کدام از این کتابخانه‌ها میلیون‌ها نسخه مواد کتابخانه مانند کتاب، نشریه و میکروفیلم و میکروفیش و غیره گردآوری شده است. با بهره‌گیری از ماشینهای اختراعی مدرن سخت افزارها و نرم افزارها و افراد متخصص و غیره با نظم ویژه و منطقی رده‌بندی و نگهداری می‌شوند و به سرعت مورد استفاده قرار می‌گیرند.

کتابخانه‌ها و مراکز اسناد بزرگ دنیا از طریق سازمانهای بین‌المللی مانند ایفلا^{۷۶} و سازمانهای اطلاع‌رسانی یونسکو به طور دائم با هم در تماس هستند. به مبادله اطلاعات و یک دست کردن کار کتابداری می‌پردازند. مهمتر از همه آنکه به دلیل افزایش حیرت‌انگیز تعداد نشریات و کتابها بر آنند که در کار ماشینی و کامپیوتری کردن کتابداری و تربیت متخصص شتاب بیشتری به خرج دهند، تا از عهده گردآوری و اشاعه اطلاعات سریع و رفع نیازهای استفاده‌کننده مشتاق برآیند. مختصر آنکه کتابخانه‌ها امروزه بیشتر و بهتر از هر زمان دیگری هسته و مرکز اصلی گردآوری و اشاعه دانش و اندیشه والای انسانی را تشکیل می‌دهند.

۲. تاریخچه کتابخانه در ایران

کتابخانه‌های ایران پیش از اسلام

مدارک و شواهد موجود نشان می‌دهد که در ایران دو هزار سال پیش از میلاد مسیح با خط الفبایی آشنایی داشته‌اند. فرمانروایان و نجیبگان، نظرات و تجربیات و دانسته‌های خود را ثبت و ضبط می‌کرده‌اند. دانش‌های گوناگون مانند فلسفه، منطق، طب و موسیقی در میان آنان رواج داشته است.

ایرانیان در دوره هخامنشی نوشته‌های خود را بر سنگها می‌کنده‌اند، یا بر لوحهای گلی می‌نوشته‌اند. سپس آنها را مانند آجر می‌یخته‌اند تا در برابر رطوبت استقامت بیشتری داشته باشند.^{۷۷} گاه مطالب گرانقدر و ارزنده از نظر خود را بر لوحهای زرین و سیمین نقر می‌کردند. آقای همایون فرح به نقل از «یسنای» نوشته استاد پور داود (ص ۸۱-۱۱۰) چنین می‌نویسد.

«کتزیاس پزشک اردشیر ساسانی که از ۴۰۱ تا ۳۹۸ پیش از میلاد در دربار این پادشاه بوده است و کتاب پرسیکا را در باره ایران و سفر خود نوشته است، متذکر است که کتابش را از روی دفترهای پوستی کتابخانه شاهي اردشیر استنساخ کرده است.»^{۷۸} در کتاب «کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران» آمده است که:

«کی ضحاک در زمینهای سواد شهری بنا کرد ... و برای کتابهای علمی در آنجا خزینه‌هایی بساخت و دانشمندان را در آن کاخها جای داد ... اسکندر پادشاه یونان ... از آنچه در دیوانها و خزینه‌های استخر بود رونوشتی برداشته و به زبان رومی و قبطی برگردانید ... آنچه به خط گشتک در آنجا بود، در آتش انداخت و بسوخت»^{۷۹}...

ابن ندیم، بنابر نوشته ابومعشر بلخی ایرانی می‌نویسد پادشاهان ایران پس از آنکه بهترین وسیله (درخت خدنگ با نام توز) را برای ثبت و ضبط و نوشتن و نگاهداری دانشها به دست آورده بودند، روستای جی در اطراف اصفهان را به عنوان جای امن برگزیده و عمارتی به نام سارویه در

۷۷. همایون فرح، رکن‌الدین.. کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران. ص ۷

۷۸. همانجا، ص ۱۲ و ۱۳

۷۹. همانجا، ص ۹

آن ساخته بودند. و در آن کتابهای زیادی از نوشته پیشینیان نهاده بودند.^{۸۰}
 نوشته‌های ابن ندیم و حمزه اصفهانی نشان می‌دهد که پس از ویران شدن سارویه کهن
 دژ کتابهای آن پراکنده شده و به دست مردم می‌افتد.^{۸۱}
 اوزا هاریس نیشی که در زمان کمبوجیه از مصر به ایران آمده بود، و داریوش بار دیگر
 او را به مصر باز می‌فرستد، می‌گوید:

«به اراده شاهنشاه رفتار کردم، به کتابخانه‌ها کتاب دادم و جوانان را در آنها داخل
 کردم و آنها را به سردان آزموده سپردم.»^{۸۲}

این شواهد نشانگر آن هستند که در دوران هخامنشیان و حتی پیش از آنان در ایران
 کتابخانه‌هایی به منظور بهره‌گیری قشرها یا بعضی دانش پژوهان وجود داشته است.^{۸۳}
 در سال ۱۳۱۲ شمسی در یکی از ویرانه‌های زیرزمین کاخ آپادانا لوحهای گلین، به
 زبانهای پارسی باستان و عیلامی به دست آمد. بر روی این لوحها اطلاعات زیادی در مورد مسرد
 کارگران و زندگانی اجتماعی مردم آن زمان ثبت شده است. کشف سی هزار لوح گلین مذکور،
 مسأله مورد اشاره ابن‌الندیم و حقیقت وجود کتابخانه در آن دوره را تایید می‌کند.^{۸۴}
 در نسا و اورامان و دورا و روهوس قطعات بسیاری از چرسهای نوشته شده، و نیز بایگانی
 عظیمی متعلق به زمان پارتها، توسط هیأت‌های علمی باستان‌شناسی کشف شده که مقدار ناچیزی
 از آن خوانده شده است.^{۸۵}

ابن‌الندیم درباره کتابخانه اردشیر بابکان می‌نویسد:

«آنگاه که اردشیر بابک استیلا و غلبه یافت، کتابهایی که از ایران باستان مانده و
 پراکنده شده بودند، از هندوستان و چین گرد آورد و در گنجینه‌ای آن‌ها را نگاهداری
 می‌کرد. پسرش کار او را دنبال کرد و آنچه از زبان‌های دیگر فارسی برگردانده
 بودند و به صورت کتاب درآمده بود همه را فراهم آورد و همچنین به گردآوری اوستا
 پرداخت.»^{۸۶}

۸۰. همان‌جا، ص ۱۴ و ۱۵. ۸۱. همان‌جا، ص ۱۷ و ۱۸.

۸۲. همان‌جا، ص ۱۹. ۸۳. همان‌جا، ص ۱۹.

۸۴. افشار، ایرج. کتابخانه‌های ایران و... ص ۵.

۸۵. همایونفرخ، رکن‌الدین. کتاب و... ص ۲۲. ۸۶. همان‌جا، ص ۲۷.

این ندیم از کتابخانه بزرگ دیگری نیز در زمان ساسانیان، که در دوره انوشیروان برای دانشگاه گندی شاپور بنا نهاده شده بود یاد می کند. در زمان شاپور اول و اردشیر دوم نیز کتابخانه علی حده موجود بوده است. از دوران ساسانیان روی هم رفته ۸۲ جلد کتاب در زمینه علوم و فنون مختلف به جا مانده است.^{۸۷} در زمان ساسانیان به غیر از کتابخانه هایی که یاد شد، کتابخانه های معتبر دیگری نیز وجود داشته که متأسفانه همه آنها از بین رفته است.

کتابخانه های دوران اسلام و ویژگی آنها

پس از رواج اسلام در ایران، مردم ایران برای آشنایی با اسلام و دستورات قرآن و رهنمودهای پیامبران، در کنار زبان خود، به آموختن الفبا و زبان عربی نیز پرداختند و به سرعت تحت تأثیر تعلیمات اسلام قرار گرفتند. در اثر اهمیتی که به علوم مختلف به ویژه به علوم دینی داده شد، کتابخانه های متعددی در نقاط مختلف ایران، در مراکز و حوزه های علمی مانند مساجد و مدارس، در دربار شاهان، در منازل دانشمندان و فقها، و در بقاع متبرکه و غیره تأسیس یافت. اینها همه طی قرن ها انجام گرفت.

انواع کتابخانه ها: آقای افشار انواع کتابخانه های ایران، از آغاز اسلام تا دوران مشروطیت را به چهار نوع به شرح زیر تقسیم بندی می کند:

الف. کتابخانه سلاطین و سلوک

ب. کتابخانه شاهزادگان و رجال مملکتی

ج. کتابخانه علما و دانشمندان به خصوص فقها

د. کتابخانه مدارس و مساجد و مزارات.^{۸۸}

مشهورترین این قبیل کتابخانه ها، به استناد نوشته های قدیمی به شرح زیر بوده است:

۱. کتابخانه ابوالوفا بن سلمه در همدان.

۲. کتابخانه عضدالدوله دیلمی در شیراز: این کتابخانه کتابدار داشته است.^{۸۹}

۳. کتابخانه ابن عمید وزیر در ری: ابن مسکویه کتابدار این کتابخانه بوده است.

۴. کتابخانه صاحب بن عباد در ری. نوشته اند که این کتابخانه ۱۱۷۰۰۰ جلد کتاب

داشته که چهارصد شتر آن را می کشیده است!^{۹۰}: این کتابخانه در آن زمان به کتابخانه صاحبی

۸۷. همان جا، ص ۲۸ و ۲۹ . ۸۸. افشار، ایرج. کتابخانه های ایران... ص ۱۰

۸۹. مجله یادگار جلد ۴ شماره های ۹ و ۱۰ ص ۱۱۴.

۹۰. آقای افشار این مطلب را از روایات الجنات (ص ۴۷۸) و کتاب النقص (ص ۱۲۲)

معروف بوده است.

۵. کتابخانه نوح بن منصور در بخارا: این همان کتابخانه‌ای است که ابن سینا از آن بهره برده است. ابن سینا در ضمن سرگذشت خود می‌نویسد:

«سپس روزی از او دستوری خواستم که به کتابخانه شان بروم و آنچه از کتابهای پزشکی در آنجا هست بخوانم و مطالعه کنم. پس مرا دستوری داد و به‌سرایی اندر شدم که خانه‌های بسیار داشت و در هر خانه صندوقهای کتاب بود که روی هم انباشته بودند. در یک خانه کتابهای تازی و شعر، و دیگری فقه و بدین‌گونه در هر خانه‌ای کتابهای دانشی. پس بر فهرست کتابهای اوایل نگریستم و هرچه از آنها را که بدان نیاز داشتم خواستم و کتابهایی یافتم که نام آنها به بسیاری از مردم نرسیده بود...»^{۹۱}

۶. کتابخانه‌های رامهرمز، ری و آل خجند در اصفهان: نوشته‌اند کتابخانه ری که ده جلد فهرست داشته، به دست سلطان محمود غزنوی سوزانیده شد.^{۹۲}

۷. کتابخانه نظامیه در بغداد.

۸. کتابخانه‌های نظامیه و مدرسه صابونی در نیشابور.

۹. کتابخانه قلعه الموت و کتابخانه رشید و طواط در خوارزم.

۱۰. کتابخانه غزنویان در غزنه

۱۱. کتابخانه رستم بن علی در طبرستان (دارالکتب رستم بن علی).

۱۲. کتابخانه مسجد کمالیه و عزیزیه در مرو.

۱۳. کتابخانه رصد در مراغه: تعداد این کتب این کتابخانه را چهارصد هزار جلد

نوشته‌اند!

۱۴. کتابخانه ربع رشیدی و کتابخانه مسجد جامع گواش در برسیر. اولی شصت هزار

جلد و دومی پنج هزار جلد کتاب داشته است!

۱۵. کتابخانه مدرسه قطبیه در کرمان.

۱۶. کتابخانه رکنیه در یزد.

۱۷. کتابخانه بوظاهر خاتونی در ساوه.

۱۸. کتابخانه مشهدرضا: این کتابخانه امروزه باقی است و به نام کتابخانه آستان قدس

رضوی معروف است.

۱۹. کتابخانه بقعه شیخ صفی: کتابهای این کتابخانه در زمان فتحعلی شاه، هنگام جنگ

ایران و روس، وسیله سپاه روس (روسیه تزاری) به روسیه برده شد. کتابهای آن هم اکنون در موسسه شرق شناسی لنینگراد نگهداری می شود.^{۹۳}

۲۰. کتابخانه سلاطین تیموری به ویژه در هرات.

۲۱. کتابخانه سلاطین صفوی: این کتابخانه در عهد شاه طهماسب تأسیس شده بود که شاه عباس کتابهای آن را به مشهد رضا وقف کرد.

۲۲. کتابخانه خاندان شوشتری در شوشتر: این کتابخانه دوازده هزار جلد کتاب داشته است.

۲۳. کتابخانه آل مشعشع در حویزه.

۲۴. کتابخانه مسجد عتیق اصفهان: بانی این کتابخانه ابوالعباس احمد ضبی بوده است چون بعضی سلاطین هند و ترکیه به زبان فارسی علاقمند بودند. چند کتابخانه نیز در عثمانی و هند موجود بوده است که هم اکنون آثاری از کتابهای آنها در کتابخانه های ملی این کشورها نگهداری می شود.^{۹۴}

مدارک کم و بیش موجود نشان می دهد که برخی از این کتابخانه ها دارای نظم و انضباطی از نظر روش نگهداری و چیدن و فهرست نویسی و مدیریت بوده اند که در زیر به اختصار به آن اشاره می شود:

الف. روش نگهداری کتابها: نوشته های کوتاهی که از مشاهدات عینی و گفتار نویسندگان و شاعران به جای مانده، نشانگر آن است که در زمانهای دور کتابها و قرآن را بیشتر در «صندوق» «قمطر» و «رف» و غیره نگهداری می کرده اند. به عنوان سند معتبر می توان مثال های زیر را ذکر کرد:

در نوشته ابن سینا پس از دیدار کتابخانه نوح بن منصور سامانی می خوانیم:

«... پس مرا دستوری داد و به سربای اندر شدم که خانه ها و اتاقهای بسیار داشت و

در هر خانه ای صندوق های کتاب بود که روی هم انباشته بودند...»^{۹۵}

جهانشای جوینی در مورد غارت بخارا توسط چنگیز چنین می آورد:

«بفرمود... که انبارها در شهر گشاده کردند و غله می کشیدند و صندوق مصاحف

۹۳. آقای افشار این مطلب را به مقالات آقای اوکتابی در مجله آستان قدس رضوی

(سال ۱۳۳۹-۱۳۴۰) استناد کرده اند.

۹۴. در ذکر اساسی کتابخانه های قدیمی از کتاب «کتابخانه های ایران...» تألیف

آقای افشار سود برده شده است.

۹۵. قبلا به منبع این سند اشاره شده است.

به میان صحن مسجدها می آوردند و مصاحف را در دست و پای می انداخت و صندوقها را آخور اسبان می ساخت.»^{۹۶}
در فهرست در مورد کتابخانه واقدی چنین آمده است:

«کتابهای او در ششصد قمطر قرار گرفت هر قمطری چندان سنگین بود که دونفر آن را می توانستند جابه جا کنند...»^{۹۷}

در انساب سماعی (ورق ۵۷۷) نیز به ششصد قمطر کتابخانه واقدی اشاره رفته و گفته شده است که قمطرها در ۱۲ بار (شترسخر) از شرق به غرب بغداد حمل شده اند.^{۹۸}
ب. **چیدن کتاب:** در کتابخانه های قدیم ایران کتابها را به طور افقی بر روی هم میچیدند و برای آنکه آنها را به آسانی تشخیص بدهند معمولا نام کتاب را با مرکب روی لبه می نوشتند و این کار به این خاطر بود که اثر مرکب هرگز از لبه کتاب (که در واقع در کاغذ نفوذ می کند) از بین نمی رود. پس از قرنهای کتابهایی برسی خوریم که اسم آنها بر روی لبه شان باقی مانده است. نوشتن نام کتاب بر عطف یا بر کاغذ چسبانده شده بر عطف، از روشهای جدیدی است که از غرب به شرق رسیده است.

ج. **فهرست نویسی کتابها:** کتابهای معروف و معتبر در ایران قدیم بدون تردید دارای فهرستهایی بوده اند. این فهرستها مانند فهرستهای امروزی همه مشخصات کتاب را در بر نمی گرفته اند. می توان گفت بهترین فهرستهای کتابخانه ها نظیر فهرست ابن الندیم یا فهرست ابوریحان بر آثار محمد بن زکریای رازی باشند. چنانکه می بینیم در این فهرستها گاهی تعداد اوراق و مجلدات کتاب نیز آمده است.

د. **کتابداران کتابخانه ها:** در ایران قدیم کتابخانه را «خزانه»، «دارالکتب» و «بیتالکتب» نیز می گفته اند. از افرادی که در کتابخانه های قدیم کار می کردند به دو عنوان نام برده شده است:

۱- خازن (کتابدار) .

۲. وراق (کتابساز) .

خازن یا کتابدار که اغلب خود فرد دانشمند و کتابخوان و کتاب دوست و فرد مورد احترام و اعتماد بوده، سمت تصدی و نگاهبانی کتابها را به عهده داشته است. دوییت شعر زیر که

۹۶ . جهانگشای جوینی (۱: ۱۸۰)

۹۷ . فهرست ترجمه فارسی. اصطلاح قمطر در صفحات ۶۱ و ۱۴۴ این کتاب به کار

رفته است.

۹۸ . به استناد یادداشتهای قزوینی.

دلالت بر کتابدار بودن مسعود سعد سلمان است، به عنوان مثال آورده می‌شود: ۱۹

احوال او به کام دل دوستدار شد
او را به خازنی کتب کردی اختیار
کایام تو به کام دل دوستدار باد
کت رأی خسروانه قوی اختیار باد
ویتی دیگر از او:
دارالکتب امروزه به بنده است مفوض
این عزو شرف گشت مرا رتبت والا

کتابخانه‌های جدید در ایران

از زمانی که ایران با دنیای متمدن اروپا رابطه برقرار کرد، نفوذ تمدن غرب در زمینه کتاب و کتابخانه گسترش یافت. برای نخستین بار کتابخانه‌ای به نام «کتابخانه ملی» به پایمردی روشنفکران در تهران تأسیس شد، و در سال ۱۳۲۶ هجری قمری از میان رفت. کتابخانه کوچکی نیز همزمان با تأسیس دارالفنون (۱۲۶۸ هجری قمری) در ساختمان آن به وجود آمد، که پس از تأسیس کتابخانه ملی جدید به آن ضمیمه شد. کتابخانه ملی در سال ۱۳۱۶ شمسی تأسیس یافت. کتابخانه مجلس شورای اسلامی از کتابخانه‌های قدیمی کشور است.

در سالهای اخیر کتابخانه‌ها و مراکز اسناد و مدارک در دانشکده‌ها و وزارتخانه‌ها و سازمانهای دولتی و مراکز علمی تأسیس شده که اهم آنها در سطح کشور به قرار زیر است:

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

کتابخانه ملی ایران

مرکز اسناد و مدارک علمی ایران
مرکز مدارک فنی و کتابخانه مرکزی سازمان برنامه و بودجه

کتابخانه سازمان انرژی اتمی ایران

کتابخانه سازمان صنایع دفاع نظامی

کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران (شماره ۱ و ۲)

کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز

کتابخانه مرکزی دانشگاه مشهد

کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان

کتابخانه دانشکده علوم تربیتی دانشگاه تهران

کتابخانه دانشگاه تربیت معلم تهران

کتابخانه دانشگاه شهید بهشتی

کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

کتابخانه آستان قدس رضوی (در مشهد)

کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (در قم)

کتابخانه وزیری* (در یزد)

مرکز اطلاعات هسته‌ای

مرکز اطلاعات و مدارک وزارت ارشاد اسلامی (مرکز اطلاعات و مدارک)

کتابخانه مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی

علاوه بر این کتابخانه‌ها، می‌توان از کتابخانه‌های دیگر دانشگاهها و دانشکده‌های

تهران و شهرستانها و کتابخانه‌های ملی چند استان نام برد.

باید اذعان کرد که در ایران هنوز مسأله کتاب و تأسیس کتابخانه‌های ارزنده و سودمند

در مراکز آموزشی و تحقیقاتی جدی گرفته نشده است، و با توجه به نیاز فراوان و روزافزون نسل

حاضر و آینده، این امر در مرحله کاملاً سطحی و نوسیدگنده است. زیرا که میلیون‌ها نفر از

نوباوگان و بزرگسالان و هزاران دانشمند و پژوهشگر کشورمان، به علت نبودن کتابخانه‌ها

و منابع و مراجع مناسب، از بزرگترین وسیله پیداری اجتماعی و فرهنگی و انسانی محرومند.

با توجه به نقش ارزنده و اساسی کتابخانه‌ها و مراکز اسناد در پی‌ریزی برنامه‌های

آموزشی و کارهای پژوهشی آینده و اینکه همه‌نوع پیشرفت علمی و اجتماعی و انسانی به فراوانی

و بی‌شماری کتابها و کتابخانه‌ها و کتابخوانهای هر جامعه یا کشور بستگی دارد، امید است در

کشور ما هم مانند کشورهای پیشرفته، از این جهت زمینه دلخواه و مطلوبی فراهم شود.

اساسی کتابخانه‌های ایرانی

کتابخانه دانشکده علوم تربیتی دانشگاه تهران
 کتابخانه دانشگاه تربیت معلم تهران
 کتابخانه دانشگاه شهید بهشتی
 کتابخانه سازمان نرژمی اتمی ایران
 کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
 کتابخانه سازمان صنایع دفاع نظامی
 کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران (شماره

(۲۹۱)

کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان
 کتابخانه مرکزی دانشگاه تبریز
 کتابخانه مرکزی دانشگاه مشهد
 مدرسه قطبیه
 مرکز اطلاعات و مدارک وزارت ارشاد اسلامی
 (مرکز اطلاعات و مدارک)
 مرکز اطلاعات هسته‌ای
 مرکز اسناد و مدارک علمی ایران
 مرکز مدارک فنی و کتابخانه مرکزی سازمان
 برنامه و بودجه
 مسجد جامع گواشیر
 مسجد عتیق اصفهان
 مسجد کمالیه
 مشهد رضا
 نظامیه
 نظامیه و مدرسه صابونی
 واقسدی

آستان قدس رضوی
 آل خجندی
 آل مشعشع
 ابن عمید وزیر
 ابوالوفاین سلمه
 بقعه شیخ صفی
 بوطاهر خاتونی
 خاندان شوشتری

دارالفنون

رامهرمز

ربع رشیدی

رستم بن علی

رشید وطواط

رصد

رکنیه

سارویه

سلاطین تیموری

سلاطین صفوی

صاحب بن عباد (صاحبی)

عزیزیه

عضدالدوله دیلمی

غزنویان

قلعه الموت

کتابخانه آستان قدس رضوی (در مشهد)

کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (در قم)

فهرست کتابخانه‌های غیر ایرانی

مستنصریه	ادفو
مونت کاسینو	اسکندریسه
نینوا	العزیز بالله
ویواریوم	بیت‌الحکمه (یا دارالحکمه)
هرکولس	پسیس تراتس
یوری پیدز	پرگامون
	تل‌العمارنه
	خالد بن یزید معاویه
	خزانه‌الحکمه
	خورس‌آباد
	دارالحکمه (یا بیت‌الحکمه) پناهگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
	دموستنس
	دموستنس
	راسیوم
	شاپورین اردشیر
	طرابلس
	کتابخانه کنگره
	کتابخانه‌لنین
	کتابخانه ملی آلمان
	کتابخانه ملی انگلیس
	کتابخانه ملی فرانسه
	کلیرچس
	لارنسیس
	لاگاش

فهرست واژه‌های لاتینی

(نام کتابخانه‌ها، کسان، جایها و...)

Assurbanipal	Johnson, Elmer, D
Attales	Khorabad
Atticus	Lagash
Augustus	Larenis
B. B. K	Library of Congress Classification (L. C. C.)
Benedict	Lucullus
Bliss Classification	Mari
Boghaz Kevi	Monte Cassino
Cassiodorus	Nabu
Cicero	Nineveh
Clearchus	Nippur
Colon	Faulu Aenilius
Cornelius Sulla	Pergamum
Crassus	Philadelphus
Cutter Classification	Pisistratus
Demosthenes	Ptolemie
Dewy Decimal Classification	Ramesum
Edfu	Ranghanatan
Euripedes	Sargon II
Faustus	Seneca
Gordian	Serapeum
Hardian	Tel El Amarna
Hercules	Tibur
Hurrian	Vivarium
International Federation of Library Association (IFLA)	Universal Decimal Classification